

Alexander Hanisch-Wolfram

PROTESTANTI IN SLOVENC NA KOROŠKEM

Postaje odnosa med manjšinama 1780–1945*

Predhodna opomba

V javni diskusiji o položaju slovenske skupnosti v koroški politiki in družbi je v zadnjih desetletjih redno slišan tudi glas Evangeličanske cerkve. Javnosti je posredovana podoba o cerkvi, ki je sama manjšinska in solidarna z drugo manjšino.¹ Ta predstava pa nikakor ni bila (in ni?) znotraj same Cerkve² in tudi v zgodovinski perspektivi medsebojna solidarnost teh dveh manjšin nikakor ni »logična« ali celo samoumevna (ne glede na subjektivne motivacije vsakokratnih akterjev).

Pričujoči prispevek naj po eni strani pojasni, kako je sploh prišlo do *odnosa* med manjšinama koroških Slovencev in protestantov in kaj vse je vplivalo na njegov razvoj (pri čemer pa je treba poudariti, da gre za odnos šele novejšega datuma), po drugi strani pa naj

* Protestanten und Slowenen in Kärnten. Stationen eines Minderheitsverhältnisses 1780–1945. V: Wilhelm Wadl (ur.), Glaubwürdig bleiben. 500 Jahre protestantisches Abenteuer. Wissenschaftliches Begleitband zu Kärntner Landesausstellung 2011 in Fresach. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereins für Kärnten 2011. 472–787.

1 Schwarz, Karl, Von der Konfrontation zur Solidarität - Protestantismus und die nationale Frage, v: Drobesh Werner/Malle Avguštin (ur.), Nationale Frage und Öffentlichkeit, Klagenfurt-Ljubljana-Wien 2005, 268–289, tu 265 sl., 282–284. Treba je posebej opozoriti na redne izjave cerkvenih predstavnikov v aktualnih razpravah o krajevnih napisih. Slovenska stran to zaznava in sprejema, kakor lepo pokaže Mirko Bogataj v knjigi: Kärntner Slowenen. Ein Volk am Rande der Mitte, Klagenfurt-Wien 2008, 199.

2 Schwarz, prav tam, 282–284.

prikaže in primerja zgodovinske poti obeh manjšin od poznega 18. stoletja do konca II. svetovne vojne, da bi uvideli razlike in vzporednice. Slednje je potrebno že zato, ker solidarnostni diskurz Evangeličanske cerkve (tudi nasproti drugim manjšinam) vedno znova uporablja zgodovinske primerjave, posebno iz časov *Tolerančnega patenta*,³ ki pa največkrat ostanejo nepreverjene.

Zgodovine podružnične fare Agoritschach/Zagoriče, ki se je po *Tolerančnem patentu* konstituirala kot »vindiš«, ne bomo obravnavali, čeprav je seveda povezana z našo tematiko. Bila je edina slovensko govoreča evangeličanska fara na Koroškem, ki pa se je v 19. stoletju jezikovno asimilirala. Zaradi posebnosti je njena zgodovina – vsaj za čas tolerančnega obdobja – med najbolj dokumentiranimi in preučeni zgodovinami evangeličanskih skupnosti Koroške.⁴

Od jožefinizma do časa nacionalne diferenciacije

Najprej je treba povedati, da bi bilo za konec 18. in dobršen del 19. stoletja zgrešeno govoriti o odnosu med manjšinama protestantov in Slovencev na Koroškem, in to že zaradi demografskih in geografskih danosti. Protestanti in slovensko govoreči na Koroškem so namreč bili vse do poznega 19. stoletja naseljeni na povsem različnih področjih,⁵ zato sta manjšini živelii ena poleg druge, ne da

3 Prav tam, 280-282.

4 Czerwenka Bernhard, Die Geschichte des Evangelium in Österreich. Die evangelische Filialgemeinde zu Agoritschach bei Arnoldstein, v: Die evangelische Glaubensbote für Österreich 2 (1856), 3. zv., 208-217; Sakrausky Oskar, Agoritschach, Geschichte einer protestantischen Gemeinde im gemischt-sprachigen Südkärnten, Klagenfurt 1960; Zalta Anja, Protestantizem med koroškimi Slovenci, v: Kerševan Marko (ur.), Protestantizem, slovenska identiteta in združujoča se Evropa, Ljubljana 2006, 143-160, 150-157; Hanisch-Wolfram Alexander, Protestanten und Slowenen in Kärnten. Wege und Kreuzwege zweier Minderheiten, Klagenfurt 2010, 24-29; glej tudi Schwarz Karl, Zagoriče/Agoritschach-evangeličanska fara na dvojezičnem Koroškem, Stati inu obstatii 11-12 (2010), 137-160.

5 O skrajnih razmerah diaspore evangeličanov na južnem in spodnjem Koroškem je pisal že ob koncu 19. stoletja Pichler Fritz, Die Verbreitung der Protestanten in Kärnten. Eine statistisch-kulturhistorische Studie, Vierteljahrsschrift für

bi med njima v pomembnem obsegu prihajalo do medsebojnega odnosa (ali konflikta).

Razsvetljenski absolutizem je od časa jožefinizma do revolucije 1848 imel pred očmi kot cilj kar se da homogeno družbo, še posebej zaradi svojega prizadevanja za gladko in pragmatično delujočo državno upravo. Predpostavki tega sta bili, da so Habsburžani tradicionalno strogo katoliška dinastija in da je jezik socialno dominantnega prebivalstva nemški. V tem smislu je bil teoretični cilj (kolikor je le mogoče) nekonfliktna, nemško govoreča katoliška država. To pa je naredilo tako protestante kot Slovence za vsaj potencialno moteči dejavnik na poti harmonizacije. Vsekakor pa to ni pomenilo, da sta bili ti dve skupnosti prebivalstva takrat deležni politike preganjanja ali česa podobnega. Tako pri protestantih kakor pri koroških Slovencih je prav v tem času opazen vzpon. Pri prvih zaradi zgodovinske prelomnice s *Tolerančnim patentom* 1781, ko je bilo prvič v avstrijski zgodovini dovoljeno biti evangeličan,⁶ pri drugih zaradi kulturnega »ponovnega rojstva« Slovencev v tem obdobju (pri čemer je »narodni prerod« pojem, ki ga je porodil nacionalni diskurz sam in je zato potreben kritične obravnave).⁷ Razsvetljeni absolutizem seveda ni imel moči, da bi zares dosegel homogenizacijo družbe, hkrati pa bi bilo to navsezadnje samo-

Volkswirtschaft, Politik und Kulturgeschichte 22 (1892), zv. 4, 149-178. Še leta 1930 je evangeličanski župnik Foelsche iz Wolfsberga označil razmere v svojem in velikovškem okrožju za »diasporo v najbolj dobesednem pomenu«, pravzaprav za misijonsko področje (Župnijski arhiv Wolfsberg, Letno poročilo Evangeličanske župnije v letu 1942).

- 6 Pregledno predstavitev tolerančnega patenta in njegovih učinkov na Koroškem nudi npr. Fresacher Walther, *Das Duldungsgesetz von 13. Oktober 1781 und seine Auswirkungen in Kärnten in den Jahren 1781-1783*, JGPrÖ 73 (1957), 9-60; Schwarz Karl, *Aus einer spannungsgeladenen Geschichte ... zu einer freien Partnerschaft*, v: *Carinthia I* 190 (2000), 275-310, tu 275-284; Sakrausky Oskar, *St. Ruprecht am Moos. Die Geschichte einer evangelischen Pfarrgemeinde in Großraum Villach*, St. Ruprecht 1986, 45-171.
- 7 O splošnem pomenu jožefinskih reform za Slovence v habsburški monarhiji: Simoniti Vasko v: *Stih Peter/Simoniti Vasko/Vodopivec Peter, Slowenische Geschichte. Gesellschaft-Politik-Kultur*, Graz 2008, 120-216, tu 189-216; Domej Theodor, *Die Slowenen in Kärnten und ihre Sprache mit besonderer Berücksichtigung des Zeitalters von 1740 bis 1848*, Wien (doktorska disertacija) 1986, 361

rušilno, saj je bila skupek habsburških dežel utemeljen prav s heterogenostjo. Poleg tega je razsvetljeni absolutizem izdajal takšne akte, kakršen je bil *Tolerančni patent*, če že ne iz prijaznosti do ljudi, pa vsaj zaradi pričakovane koristi.

Kljub vsemu pa so tako protestanti kot Slovenci občutili, da so moteč dejavnik v tej idealno homogeno zamišljeni družbi. *Patent* iz leta 1781 je določil zelo ozke meje za »zasebno izpovedovanje religije«; uradniki so si tudi prizadevali, da bi te meje pokazali in uveljavili (v predmarčnem obdobju pa so postale še izrazitejše).⁸ S patentom so bili »nekatoličani« sicer priznani in tudi vzpostavljeni kot manjšina – toda že vnaprej kot diskriminirana manjšina. Za koroške Slovence pa je bil kulturni vzpon nenazadnje tudi edina možna pot, ker na politični in družbeni ravni takega gibanja ni bilo lahko začeti. Socialni vzpon je bil praviloma povezan s prevzemom nemškega jezika; povezava med socialnim vzponom in ohranitvijo slovenske jezikovne (ne še nacionalne) identitete je bila onemogočena z nekakšno »stekleno pregrado«.⁹ Pomembna razlika med obema skupinama pa je bila vsaj v času med 1780 in 1848 v naslednjem: protestanti so bili s *Tolerančnim patentom* pravno priznani in regulirani kot posebna skupina; koroški Slovenci pravno niso bili

sl. O kulturnem »preporodnem« gibanju Slovencev v zgodnjem 19. stoletju: Vodopivec Peter, Von den Anfängen des nationalen Erwachens bis zum Beitritt in die Europäische Union, v: Štih Peter/Simoniti Vasko/Vodopivec Peter, Slowenische Geschichte. Gesellschaft-Politik-Kultur, Graz 2008, 218-518, tu 226-232; Slane Mitja, Kirche und Nation. Die slowenische nationale Frage und der Katholizismus bis zum I. Weltkrieg (= Studia Carinthiaca 23), Klagenfurt-Ljubljana-Wien 2003, 57-86. Na Koroškem je bil pri tem posebej pomemben Urban Jarnik (Baum Wilhelm, Urban Jarnik und das Selbstbewußtsein der Kärntner Slowenen in Vormärz, v: Moritsch Andreas, Bahovec Tina (ur.), Pomlad narodov/Völkerfrühling, Klagenfurt-Ljubljana-Wien 1999, 53-77; Domej Theodor, »Strengt Euch an, Europas Stämme« (Urban Jarnik 1809), v: Fräss-Ehrfeld Claudia (ur.), Napoleon und seine Zeit - Kärnten-Innerösterreich-Illyrien, Klagenfurt 2009, 225-252.

8 Prim. Schwarz, Aus einer spannungsgeladenen Geschichte, 284. Medigra z omejenimi učinki je bila francoska zasedba zgornje Koroške, ko je bil Tolerančni patent za nekaj let suspendiran (Loesche Georg, Aus der napoleonischen Zeit Kärntens, v: JGPrÖ 34 (1913) 184-210.

9 Pleterski Janko, Slowenisch oder Deutsch. Nationale Differenzierungsprozesse in Kärnten 1848-1914, Klagenfurt 1997, 19.

vzpostavljeni kot manjšina – bili so sicer posebna družbena skupina, toda zanje ni bilo nobene posebne pravno predpisane ureditve in pri njenem razmejevanju so bili lahko pomembnejši kot jezik drugi dejavniki.¹⁰ Obstajali so kot del prebivalstva, toda ne eksplicitno kot manjšina – to so postali šele s *Temeljnim državnim zakonom* iz 1867 in njegovimi opredelitvami manjšine.

Revolucija 1848¹¹ je bila vsaj potencialno prelomnica za obe skupini prebivalstva. Evangeličani so imeli pred očmi pravno enakopravnost, mlado slovensko narodno gibanje pa je lahko prvič predstavilo seznam svojih zahtev (še v procesu oblikovanja). Pri tem pa so oboji zadeli na problematiko, ki je še dolga desetletja imela pomembno vlogo: vprašanje zvestobe do monarhije oziroma države. Protestantske zahteve so bile usmerjene k formalni enakopravnosti;¹² to je sicer postavilo pod vprašaj dominantni položaj Rimskokatoliške cerkve in pomenilo kritiko političnih in ideoloških temeljev monarhije, sama struktura ali celo obstoj monarhije pa pri tem nista bila sporna. Zahteve slovenskega narodnega gibanja pa so s koncepcijo *Zedinjene Slovenije* šle prav v to smer.¹³ Uresničenje tega

10 V tej zvezi velja opozoriti, da je na mnogih področjih prav v zgodnjem 19. stoletju obstajalo sodelovanje pri skupnih projektih, kar bi bilo lahko znak, da družbena diferenciacija še ni potekala prvenstveno po jezikovnih mejah. Vzorčen primer je časopis *Carinthia*, ustanovljen 1811, v katerem so v prvih letih objavljali tudi prominentni predstavniki slovensko govorečega prebivalstva (prim. Baum, Urban Jarnik, 66-68).

11 O revoluciji 1848 na Koroškem glej v splošnem Wadl Wilhelm, *Kärnten 1848, Revolution-Demokratie-Bauernbefreiung*, v: *Car.I 188* (1998), 547-561; Wadl Wilhelm, *Die demokratische Bewegung in Kärnten im Jahre 1848*, v: *Car.I 174* (1984), 375-412.

12 O zahtevah in dejavnostih evangeličanov ob letu 1848, posebej na Koroškem: Gottas Fridrich, *Die Geschichte des Protestantismus in der Habsburgermonarchie*, v: Wandruszka Adam/Urbanitsch Peter (ur.), *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, zv. IV: *Die Konfessionen*, Wien 1985, 489-594, tu 544-551; Schwarz, *Aus einer spannungsgeladenen Geschichte*, 285-288, Sakrausky, *St Ruprecht*, 194-198.

13 O slovenskem narodnem programu 1848 npr. Stane Granda, *Koroški Slovenci v letu 1848/1849*, v: Moritsch Andreas (ur.) *Bahovec Tina, Pomlad narodov/Volkerfrühling*, Klagenfurt-Ljubljana-Wien 1999, 157-217; Pleterski Janko, *Die Slowenen*, v: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, uredila Adam Wandruszka in Peter Urbanitsch, zv. III, 2. del, Wien 1980, 801-838, tu 801-805; Pleterski,

koncepta bi pomenilo preureditev države in novo ureditev dežel habsburške krone. Zaradi tega so slovenskemu narodnemu gibanju začeli podtikati nelojalnost do habsburške monarhije, ta očitek pa je ostal živ in uporabljan tudi v spremenjenih okoliščinah še v 20. stoletju.

Ne glede na neuspeh revolucije in neizpolnitev glavnih zahtev je bil čas temu sledečega novega absolutizma tako za protestante kakor za koroške Slovence čas relativnega vzpona. S *Februarskim patentom* 1849 so bile ukinjene vsaj nekatere omejitve *Tolerančnega patenta*, posebej zelo pomembne simbolne omejitve pri gradnji cerkva. Evangeličani so bili še naprej le tolerirana veroizpoved, toda ozke meje tolerance so se omehčale in formalna enakopravnost je bila videti le še kot vprašanje časa. Slovenci pa so nenazadnje pridobili s tem, da je po zatrtju revolucij postala zveza med monarhijo in Rimskokatoliško cerkvijo spet tesnejša in da se je monarhija po neuspehu nemškega združevanja 1848/49 hotela opreti prav na slovensko prebivalstvo in mu je zato prišla naproti v jezikovnih zadevah.¹⁴

Bistvena zareza je sledila v času po 1860 z več zakoni, ki so vplivali na obe manjšini. *Protestantski patent* 1861 je prinesel dolgo pričakovano formalno enakopravnost evangeličanov s Katoliško cerkvijo.¹⁵ *Temeljni državni zakon* iz leta 1867 je s svojimi določili o manjšinah naredil iz Slovencev pravno zavarovano manjšino, ne glede na to, v kakšni obliki in v kakšnem obsegu so bila ta njegova določila uresničevana v politični praksi. Opazimo lahko, da je za

Slowenisch oder Deutsch, 30-71; Slane, Kirche und Nation, 105-131; Malle Avguštin, Die nationale Bestrebungen Kärntner Slowenen bis zum Zerfall der österreichisch-ungarischen Monarchie 1918, v Rumpler Helmut (ur.), Kärntner Volksabstimmung, Klagenfurt 1981, 63-74, tu 63-66.

- 14 Glej Pleterski, Die Slowenen, 66-68; Moritsch Andreas/Domej Theodor (ur.): Austria Slovenica. Kärntner Slowenen und die Nation Österreich/Koroški Slovenci in avstrijska nacija (=Unbegrenzte Geschichte/Zgodovina brez meja 3), Klagenfurt-Ljubljana-Wien 1996, 45-57, tu 46-50.
- 15 Splošno o tem Gottas, Geschichte des Protestantismus, 554-556; Reingrabner Gustav, Protestanten in Österreich. Geschichte und Dokumentation. Wien-Graz-Köln 1981, 213-215. (Glej tudi prispevek Karla W. Schwarza v tej številki – op. prevajalca.)

obe manjšini obstajala očitna razlika med pravnim položajem in pravno dejanskostjo. S *Protestantskim patentom* razglašena enako-pravnost je bila na mnogih področjih (posebej na primer v šolstvu) zaobidena in nespoštovana, na nekaterih pa se je potem ta praksa celo upoštevala pri spremembah zakonodaje. Tudi za Koroške Slovence se je v šolstvu pokazalo, da pomenijo zagotovljene manjšinske pravice le relativno varnost, saj je utrakvistična (dvojezična) šola delovala tudi kot sredstvo pospešene germanizacije.¹⁶ Ne (samo) zaradi dvojezičnosti šole same po sebi, temveč zaradi političnih struktur: odločanje v šolah je bilo v rokah izvoljenih krajevnih odborov, v katerih pa je imelo nemško govoreče prebivalstvo prednost zaradi obstoječe volilne zakonodaje v povezavi z različnimi gospodarskimi in socialnimi danostmi. O občutenem prepadu med pričakovanji in stvarnostjo pričajo številne pritožbe slovenskih predstavnikov državnemu svetu. Dvojezična utrakvistična šola je bila – vsaj pri glasnikih slovenskega narodnega gibanja – občutena kot sredstvo germanizacije. Šolstvo je bilo sploh področje, na katerem so 60. in 70. leta pomenila zarezo, ki so jo tako protestanti kot Slovenci občutili kot negativno (vsaj v tendenci). Vprašanje šolstva je bilo tudi še v naslednjih desetletjih ključna tema, ob kateri so navsezadnje propadla tudi pogajanja o kulturni avtonomiji v 20. letih 20. stoletja.¹⁷ Na evangeličanski strani je veljalo konfesionalno šolstvo, kakršnega so zgradili v tolerančnem obdobju, za hrbtenico

16 O tem Kurz Maria, *Zur Lage der Slowenen in Kärnten. Die Streit um die Volksschule in Kärnten (1867–1914)*, Klagenfurt 1990; Domej Theodor, *Schule zwischen Staat und Kirche 1948–1938 am Beispiel des Nationalitätenkonflikts in Kärnten*, v: Drobesh Werner/Stauber Reinhard/Tropper Peter G. (ur.), *Mensch, Staat und Kirchen zwischen Alpen und Adria 1848–1938*, Klagenfurt-Ljubljana -Wien 2007, 249-268, tu 258-265; Domej Theodor, *Schule und Lehrerschaft bei der »Nationalisierung« Kärntner Slowenen*, v: Bahovec Tina (ur.), *Eliten und Nationwerden/Elite in narodovanje. Die Rolle der Eliten bei der Nationalisierung der Kärntner Slowenen/Vloga elit pri narodovanju koroških Slovencev (= Unbegrenzte Geschichte/Zgodovina brez meja 10)*, Klagenfurt-Ljubljana-Wien 2003, 86-116, tu 107-110.

17 Glej Valentin Hellwig, *Der Sonderfall. Kärntner Zeitgeschichte 1918–2004*, Klagenfurt-Ljubljana-Wien 2005, 43-45; Moritsch Andreas, *Das Projekt einer Kulturautonomie für die Kärntner Slowenen*, v: *Gemeinsamen Kärnten/Skupna Koroška* 9 (1980), 190-195.

verskih skupnosti in je pomembno prispevalo k evangeličanski identiteti in samozavesti. V dveh letih je bila zdaj ta hrbtnica skoraj povsem odstranjena¹⁸ – pri čemer bi bilo brez dvoma preveč poenostavljeno, če bi skupnostim očitali preveč lahkomišelnost in naivno predajo »dediščine očetov«. Materialni pritisk pri vzdrževanju šol je bil velikanski: kako težko je bilo v takih razmerah ohranjati šole, kaže na primer Waiern, kjer so se zaradi finančnih težav morali ubadati s stalnim menjavanjem učiteljev.¹⁹

Drugo področje, kjer so liberalni zakoni iz 60. let pomenili prelom, so bila društva in zveze. Prelom je bil zares vsedružben, saj se je društveno življenje uveljavilo na številnih družbenih področjih, bilo pa je tudi bistvena vez za protestante in Slovence. Za evangeličane²⁰ je bil pomemben predvsem *Gustav-Adolf-Verein* (Društvo Gustav Adolf), ki je že zgodaj dobil podružnico na Koroškem in je odločilno prispeval h graditvi evangeličanske skupnosti. Še daleč v 20. stoletju in tudi sedaj so mnogi projekti uresničljivi le iz tega finančnega vira. Poleg njega so bila še druga društva, recimo *Evangelischer Bund* (Evangeličanska zveza) in lokalna združenja, kot društva za izgradnjo cerkva, pevska društva itd., ki so bila namenjena predvsem notranjemu oblikovanju skupnosti. Prav tako so nastala številna društva in združenja med Slovenci (nedvomno še bolj številna in raznovrstna kot med protestanti).²¹ Postala so bistveno sredstvo v čedalje bolj konfliktnih razmerah, ki jih je prinašal vedno močnejši proces nacionalne diferenciacije (prav tako kot na nemškonacionalni strani).

18 O tem prispevek avtorja v zborniku ob koroški deželni razstavi v Fresachu 2011, ki ga je uredil Wilhelm Wadl (*Glaubwürdig bleiben. 500 Jahre protestantisches Abenteuer*, Klagenfurt 2011, 411-432); Reingrabner Gustav, *Beiträge zur inneren Geschichte des österreichischen Protestantismus im späteren 19. Jahrhundert*, v: *JGPrÖ* 121 (2005), 205-284, tu 230-241; Hanisch-Wolfram Alexander, *Die evangelische Gemeindegemeinschaft zu Waiern 1853-1931*, v: *Car.* I 199 (2009), 477-506, tu 482-486.

19 Hanisch-Wolfram, *Gemeindegemeinschaft*, 486-491.

20 Drobesh Werner, pripevek v: *Glaubwürdig bleiben*, 381, 396.

21 Drobesh Werner, *Das slowenische Vereinswesen in Klagenfurt 1848-1938*, v: *ÖOH* 33 (1991), zv. 2, 426-465, tu 431-442; Pleterski, *Die Slowenen*, 806-808, 816 sl.

Proces nacionalne diferenciacije je bil za koroške Slovence odločilen družbeni razvoj, ki se je drastično okreplil v zadnjih desetletjih 19. stoletja. Obrisi nacionalno opredeljenih skupin so postajali vedno ostrejši in naraščal je pritisk na posameznika, da se opredeli za eno ali drugo stran. Jezik, ki je bil do tedaj dojemán kot nekaj, kar ljudi razlikuje, ne pa nujno ločuje, je postal kriterij nacionalne pripadnosti oziroma absorbiran od njega. Jezikovna asimilacija je pomenila srednjeročno tudi nacionalno asimilacijo, ohranjanje slovenščine je pomenila tudi ohranjanje (ali šele oblikovanje) slovenske nacionalne identitete. Vedno manj je bila mogoča zgolj jezikovna ali kulturna opredelitev brez s tem povezane nacionalne opredelitve, dokler ni bil (predvsem v prvi polovici 20. stoletja) bistveni del tega še obstoječega vmesnega prostora »nacionaliziran« s pojmom »nemškemu prijaznih Slovencev« oziroma v nadaljnjem »vindišarjev«. ²² Protestantov ta proces nacionalne diferenciacije tako rekoč ni prizadel že zaradi omenjene različne poselitve. Koroški protestantizem je bil v tem času pretežno kmečki (v Celovcu je denimo nastala prva protestantska fara šele tri leta po *Protestantskem patentu 1861*); do nacionalistične preusmeritve protestantske veroizpovedi je prišlo s časovnim zamikom šele v času okrog 1900.

»Proč od Rima«

Ta proces nacionalizacije je povezan z geslom gibanja »Proč od Rima«. ²³ V njem sta se združila že prej obstoječe (čeprav še ne tako močno opazno in opaženo) gibanje za prestopanje v evangeličansko

22 Pleterski, *Slowenisch oder Deutsch*, 226-258.

23 O gibanju »proč od Rima«: Burz, Ulfried v zborniku *Glaubwürdig bleiben*, 397-410; tudi Burz Ulfried, »Katholisch sein, heißt deutschfeindlich sein«, v: Wadl Wilhelm (ur.), *Kärntner Landesgeschichte und Archivwissenschaft. Festschrift für Alfred Ogris zum 60. Geburtstag*, Klagenfurt 2001; Trauner Karl-Reinhart, *Die Los-von-Rom-Bewegung. Gesellschaftspolitische und kirchliche Strömung in der ausgehenden Habsburgermonarchie*, Szentendre 1999, 434-438; Schwarz, *Aus einer spannungsgeladenen Geschichte*, 290-294; Hribernig-Körbler Valentino, »Und ob uns droht der Feinde Heer ...« *Mentalitäten im Kärntner Klerus um 1900* (theol. Diplomarbeit) 2008; Hanisch-Wolfram Alexander, *Protestanten und Slowenen*, 78-99.

cerkev in nemškonacionalno delovanje, ki se je vnelo ob vladnih jezikovnih odredbah. Geslu »roč od Rima« so privrženci dodali »k evangeliju« in propagirali protestantizem kot obliko krščanstva, ki da ustreza Nemcem. V okoljih z jezikovno mešanim prebivalstvom, kakršno je bila Koroška, se je to povežalo s protislovansko komponento: v gibanju »Roč od Rima« so nemški deželani videli tudi obrambo pred »slovansko-klerikalno« nevarnostjo, kot je razvidno iz nekega pisma evangeličanskega župnika Buchacherja iz Unterhausna podružnični fari v Agoritschach/Zagoričah!²⁴ Temu nasproti je stalo slovensko nacionalno gibanje, ki je vendarle imelo od vsega začetka tudi religiozno oziroma konfesionalno komponento.²⁵ Že iz dejstva, da so bili odločilni glasniki in zagovorniki slovanskega nacionalnega gibanja (že v njegovem kulturnopolitičnem stadiju pred 1848) skoraj izključno katoliški duhovniki, je izhajala povezanost slovenskonacionalne in katoliške identitete. Katolicizem je bil povzdignjen v bistveno značilnost slovenske narodne ideje in slovenske identitete. Vse to pa je prineslo s seboj dvojni antagonizem med protestanti in koroškimi Slovenci: protestantsko-nemško proti slovensko-katoliškemu.

K tej konfliktni situaciji pa velja vsekakor pripomniti dvoje:

Zgoraj opisane opredelitve in ocene so – prvič – artikularne osebnosti, ki so nastopale v javnosti in imele glas v tej javnosti. Nikakor jih ni mogoče izenačevati s »protestanti« in »Slovenci«. Glede na socialno strukturo evangeličanov na Koroškem je treba upoštevati, da dovršen del koroških protestantov ni imel kaj početi z gibanjem »Roč od Rima«, kolikor so ga sploh zaznavali kot

24 Ob gradnji cerkvenega stolpa v Zagoričah je Bubacher pisal tamkajšnji verski občini med drugim naslednje: »Trdno drži zastavo nemško-evangeličanske vere, ti malo evangeličansko prgišče sredi sovražne slovansko-klerikalne večine« (Župnijski arhiv Arnoldstein. Inventar. Župnik Bubacher/Unterhaus podružnični Agoritschach 28. 9. 1899)

25 O katoliški konfesionalni prežetosti slovanskega nacionalnega gibanja: Slane, Kirche und Nation, 172-189; Wakounig Marija, Zur Ambivalenz einer Beziehung. Diözese Gurk und Kärntner Slowenen (1848-1900), v: Drobesh Werner/Stauber Reinhard /Tropper Peter G. (ur.), Mensch, Staat und Kirchen zwischen Alpen und Adria 1848-1938, Klagenfurt-Ljubljana-Wien 2007, 151-161.

pomembnega.²⁶ Sicer je mnogo koroških skupnosti oziroma njihovih prezbiterijev podprlo *Vodila gibanja*,²⁷ toda to še zdaleč ni bilo reprezentativno za celoto evangeličanov. Na drugi strani so bili med koroškimi Slovenci prav tako mnogi, ki jim je bila pri srcu slovenska identiteta, ki pa niso imeli kaj početi s poudarjanjem katoliško-konservativne komponente. Kot ilustracija za to lahko služi sicer spodleteli poizkus vzpostavitve slovenskega liberalnega tabora na Koroškem²⁸ in naraščajoča skupina slovenskega delavstva, ki se je usmerjala k socialni demokraciji. Voditelji slovenskega narodnega gibanja tem ljudem ne le niso prišli nasproti, ampak so jih zaradi njihove politične usmerjenosti naravnost demoralizirali.

Upoštevati je treba – drugič – da je v konfliktu med protestanti in Slovenci ob gibanju »Proč od Rima« šlo predvsem za medijsko, publicistično spopadanje. Dejansko tako rekoč ni bilo »realnega«, praktičnega povoda za soočanja.²⁹ V središču debat in spopadov so bili vsakokratni glasniki, ki so se obkladali z – bolj ali manj upravičenimi – stereotipi in predsodki oziroma zadržki.³⁰ So pa bile s temi spopadi v osnovi začrtane linije konflikta med obema manjšinama v prihodnjih desetletjih; v tem je mogoče videti njihov zelo realen in konkreten učinek.

Lahko pa v javnem diskurzu okrog leta 1900 opazimo tudi dve vzporednici med evangeličani in Slovenci. Oboji so bili deležni očitkov nezvestobe ali nelojalnosti do monarhije. Slovencem so zaradi delno ohranjene ali ponovno oživljene zahteve po Zedinjeni Sloveniji očitali spodkopavanje monarhije (vsaj v njeni takratni

26 Splošno o tej problematiki Rudolf Leeb, *Los-vom-Rom-Bewegung*, 202 sl., 211 ff. V tej zvezi je bila formulirana tudi teza, da je treba izhajati iz nasprotja med tradicionalnimi, kmečkimi tolerantnimi skupnostmi in mlajšimi mestnimi (evangeličanskimi) skupnostmi.

27 Schwarz, *Aus einer Spannungsgeladenen Geschichte*, 290-294.

28 Pleterski, *Slowenisch oder Deutsch*, 146-157, 220-225.

29 Povod bi bilo lahko kvečjemu počasno naraščanje evangeličanskega življa na dvojezičnem območju po 1900, na primer v Ferlachu/Borovljah in Völkermarktu/Velikovcu (Hanisch-Wolfram, *Protestanten und Slovenen*, 90-94), toda tudi to je privedlo le do verbalnih polemik.

30 Kot primer naj omenimo polemični spis Janka Brejca *Aus dem Wilajet Kärnten*, Klagenfurt 1913.

sestavi); predstavniki Slovencev pa so prav protestantom očitali, da paktirajo s Prusijo in imajo pred očmi vsenemško združitev na račun habsburške monarhije. Na drugi strani je bilo v religioznih zadevah slišati prav nasprotujoče si pritožbe: evangeličani so protestirali proti še vedno obstoječi privilegiranosti Rimskokatoliške cerkve (kjub določilom Protestantskega patenta), koroški Slovenci pa so tožili, da je Rimskokatoliška cerkev z vseh strani ogrožana.

Manjšini po 1918–1920

Prva svetovna vojna, predvsem pa njen razplet in njeni »popotresni sunki« na Koroškem do plebiscita 1920 so popolnoma različno prizadeli protestante in Slovence. Evangeličani so se morali na novo orientirati, oblikovati nove strukture in nov odnos do države (kar je bilo dovolj težko). Za slovensko nacionalno gibanje pa je bil plebiscit leta 1920 občuten poraz, ki je vodil v krizo identitete in smisla, še posebej, ker se pri plebiscitu nacionalni elementi niso pokazali kot odločilni.³¹ Obema manjšinama je bilo skupno, da sta se po 1918/20 obe zopet znašli v državi, ki si je sploh (ali v taki obliki) nista želeli. Na evangeličanski strani so upali na združitev z »domovino reformacije«, kot so se izrazili na cerkvenem dnevu 1919 v Beljaku³² in kot so govorili vse do leta 1938. Koroški Slovenci pa so odtlej živeli kot nacionalna manjšina v mali državi, ki se je razumela kot nemška; želja po združitvi s preostalo Slovenijo, ki so jo mnogi gojili, se ni uresničila. Razvoj v letih 1920–1930 je na obe manjšini učinkoval povsem različno. Protestanti so bili sprejemani kot neproblematična manjšina; v družbenem in političnem življenju so bili

31 Prim. Wadl Wilhelm, Die Kärntner Volksabstimmung, Vorbereitung-Ablauf-Ergebnisanalyse-Nachwirkungen, v: Der 10. Oktober 1920. Kärntens Tag der Selbstbestimmung. Vorgeschichte-Ereignisse-Analysen, Klagenfurt 1990, 165–198, tu 180–192; Fräss-Ehrfeld Claudia, Geschichte Kärntens, zv. 3/2: Kärnten 1918–1920. Abwehrkampf-Volksabstimmung -Identitätsuche, Klagenfurt 2000, 190–198.

32 Primerjaj nastop beljaškega župnika Heinzelmanna na cerkvenem dnevu (Kärntner evangelischer Kirchentag, Villach den 9. Mai 1919. Bericht, Vorträge und Leitsätze. Klagenfurt-Villach 1919, 12)

celo nadpovprečno zastopani in njihova želja po združitvi z Nemčijo je sovpadala z željo velikega dela prebivalstva. Koroški Slovenci pa so se morali na političnem, kulturnem in društvenem področju na novo organizirati,³³ se na novo orientirati, pri tem pa so bili stalno deležni sumničenj in očitkov o iredenti (v konkretnih primerih upravičeno ali neupravičeno). Mnogokrat citirana izjava deželnega upravitelja Lemischa, da je treba tiste, ki so glasovali za Jugoslavijo, vrniti v »koroškost«, kaže da je bil pred koroškimi Slovenci čas zaostrelega manjšinskega položaja, v katerem so bili pod stalnim pritiskom.

Polarizacija: nemška naselitev z evangeličanskim obeležjem

Leta 1926 je *Koroški Heimatbund* iniciral priseljevanje, ki naj bi okrepilo »domovini zveste« elemente na južnem Koroškem.³⁴ Pokazalo se je, da preseljevanje znotraj Koroške ni uresničljivo, zato so iskali priseljence iz Nemčije. O sprevrženosti nacionalnega mišljenja tega časa govori dejstvo, da so hoteli pridobiti priseljence iz severne Nemčije, ki da bi bili na Koroškem bolj »domovini zvesti« kot avtohtona manjšina v lastni deželi.³⁵ Ne preseneča, da so bili priseljenci v večini protestanti, glede na to, na katerem področju so propagirali preseljevanje, čeprav so pri Heimatbundu poudarjali, kako želijo pridobiti predvsem katoliške priseljence, da ne bi situacije dodatno pregrevali.³⁶ S temi priselitvami pa je prišlo do okrepljenih srečanj med protestanti in koroškimi Slovenci.

33 O tem Drobesch Werner, *Vereine und Verbände in Kärnten (1848-1938). Von Gemeinnützig-Geselligen zur Ideologisierung der Massen*, (-KLA 18), Klagenfurt 1991, XXX.

34 O tem priseljevanju prim. Hanisch-Wolfram, *Protestanten und Slowenen*, 132-167; Zechner-Kreinig Tanja Isabella, *Protestanten als Ein- und Zuwanderer des 20. Jahrhundert in Kärnten. Das Fallbeispiel Moosberg*, Graz 2002 (fil. diplomsko delo); Bahovec Tina, *Die Kärntner Slowenen 1930-1941. Politische, wirtschaftliche und gesellschaftliche Entwicklung*, Klagenfurt 1999 (doktorska disertacija), 78-83.

35 Tako v brošuri iz leta 1929, namenjeni potencialnim priseljemcem (Kärnten als Siedlungsland, Herausgegeben vom Heimatbund Klagenfurt, Klagenfurt 1929, 18).

36 Prim. Hanisch-Wolfram, *Protestanten und Slowenen*, 147-150.

Glede obsega in posledic so potrebne neke temeljne ugotovitve:

Ne vzdrži očitek predstavnikov koroških Slovencev, da je Heimatbund namerno pritegnil v deželo protestante, da bi oslabil »katoliške Slovence«. ³⁷ Je pa res, da so pri Heimatbundu vedno znova poudarjali, da so želeli kot priseljence pridobiti katoličane, hkrati pa niso v ničemer ovirali priseljavanja protestantov. V dokumentaciji Heimatbunda ni nobenega dokaza, da bi bil kak potencialni priseljenec odklonjen zaradi evangeličanske veroizpovedi.

Priseljevanje se ni dogajalo le na dvojezičnem oziroma slovenskem govornem področju – kot so si želeli pri Heimatbundu – ampak na širšem koroškem področju. ³⁸ Večkrat je omenjan primer Moosburga z relativno znatnim številom priseljencev, ki pa ga je težko v tem času videti kot dvojezično področje. ³⁹ To dejstvo so pri Heimatbundu vsekakor registrirali, na slovenski strani pa raje zaobšli, pač zato, ker bi zmanjšalo težo očitkov.

Pomen priseljavanja je s kvantitativnega vidika izrazito omejen. V nekaj letih se je priselilo na Koroško iz Nemčije vsega 139 družin, od tega nekaj več kot polovica na jezikovno mešano območje. Ne moremo torej govoriti o »poplavi« priseljencev iz Nemčije, ki naj bi zajela Koroško. Prav tako podoba pa je slikal v svojih poročilih *Koroški Slovenec*. ⁴⁰ Da je časniki v tem priseljavanju videl celo večjo nevarnost za slovenski narod kot pa v asimilaciji prek šole, je (bila) navsezadnje tragična (ali naivna?) zmotna.

Na evangeličanski strani je priseljevanje prineslo nekaj dinamike: čeprav število priseljencev ni bilo tako veliko, je ob neznatni razširjenosti evangeličanov na dvojezičnem področju pomenilo vsekakor

37 Pomembno je zlasti gradivo Koroškega deželnega arhiva: Kärntner Heimatbund, škatla 40, fascikel 362; tudi Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik, BKA/Innere/22 Kärnten, GZ 304.254/1937(Sammelakt Reichsdeutsche Siedler in Kärnten).

38 Hanisch- Wolfram, *Protestanten und Slowenen*, 141-145.

39 Prim Zechner-Kreinič, *Protestanten als Ein- und Zuwanderer*, 76-178.

40 Prim. Malle Avguštin, *Koroški Slovenci v letih pred »anšlusom«*, v: *Narodu in državi sovražni. Volks- und staatsfeindlich. Pregon koroških Slovencev 1942. Die Vertreibung von Kärntner Slowenen 1942. Uredila/Redigiert von Avguštin Malle und Valentin Sima, Klagenfurt/Celovec 1992*, 36-63, tu 58-61; Bahovec, *Kärntner Slowenen*, 80-82; Hanisch-Wolfram, *Protestanten und Slowenen*, 159-167.

pomembno »pomnožitev« njilovega števila. Več krajev z evangeličanskimi pridigami je doživelo svoj vzpon, posebej Völkermarkt/Velikovec, v nekaterih krajih so se začele pridige sploh šele po teh priselitvah.⁴¹

Kot ob gibanju »Proč od Rima« tudi v zvezi z naselitvijo nemških protestantov dejansko tako rekoč ni prišlo do konkretnih srečanj ali sporov s slovensko govorečim prebivalstvom. Tudi iz evangeličanskih virov izhaja vtis, da so priseljenci večinoma ostajali sami zase.⁴² Poleg tega ti priseljenci niso bili reprezentativni za koroški protestantizem. Poročanje *Koroškega Slovencea*, ki je glavni vir za poznavanje slovenskih reakcij na priseljevanje, pa je tudi komajda reprezentativno za ves mnenjski spekter med koroškimi Slovenci; bolj je mnenje enega časopisa, ali celo le enega urednika. Spet so se obmetavali s stereotipi, zadržki in očitki, a vsekakor zelo enostransko, saj na evangeličanski strani priseljevanja javno tako rekoč niso zaznali, razen ob spodbudah za dopolnjevanje delovanja verskih skupnosti.⁴³

Naselitev nemških protestantov v letih 1927–1933 je tako ostala epizoda koroške zgodovine, ki niti za protestante niti za koroške Slovence ni pomenila trajne zareze ali vsaj markacijske točke v medsebojnem razmerju. Za odnos med manjšinama pa je vendarle imela trajnejši pomen s tem, da je še utrdila in okrepila obstoječe stereotipe, posebej tiste, ki so jih na slovenski strani imeli o protestantih. Če so nekateri že sicer asociirali protestantizem s Prusi, so zdaj dobili še konkreten dokaz – protestantske Pruse, ki so se naselili na Koroškem. Bolj diferenciranega dojemanja dogajanja v tako zaostrenih nacionalno-političnih razmerah ni bilo pričakovati. Zunanja podoba protestantizma, ki se je utrdila v tem času, je še več desetletij ostala nespremenjena; do premika je prišlo šele v 70. letih s solidarnostnimi izjavami zastopnikov *Evngeličanske cerkve* na Koroškem v prid koroških Slovencev.

41 Hanisch-Wolfram, *Protestanten und Slowenen*, 151.159.

42 Pomemben vir je predvsem mesečnik *Lichter der Heimat* in do neke mere župnijski arhiv evangeličanske skupnosti Wolfsberg, ki je do petdesetih let 20. stoletja zajemala politična okrožja Wolfsberg in Völkermarkt/Velikovec.

43 Kot v op. 41, 151 sl.

Čas diktatur – »stanovska država« in nacistični režim

V času avtoritarne »stanovske države« (1933–1938) sta bili obe manjšini zopet soočeni z državo oziroma režimom, s katerim sta imeli temeljne težave. Evangeličani so se težko sprijaznili z njegovim političnim katolicizmom, Slovenci pa s poudarjanjem nemškosti te »nove Avstrije«. Vsekakor pa je bila vsaj v osnovi za evangeličane situacija, ki je vključevala hkrati ideološko nasprotovanje in ideološko povezanost z režimom, večji problem. Problem je bil, kot že rečeno, predvsem v tem, da se je avstrijska »stanovska država« sama razumela kot konkurenčna diktatura nacionalsocialistični Nemčiji – evangeličani pa so zaradi svojih zvez z Nemčijo in razširjenega povezovanja »prusovstva« in protestantizma zdaj veljali za simpatizerje nacističnega režima in s tem za neposredne nasprotnike »stanovske države«. Napetost je dosegla vrhunec po junijskem puču nacionalsocialistov leta 1934 (ko je bil umorjen avstrijski kancler Engelbert Dolfuß) in so evangeličani postali splošno sumljivi; sprožene so bili policijske preiskave proti mnogim predstavnikom Evangeličanske cerkve, tudi in še posebej na Koroškem.⁴⁴ Dejansko je v tem času prišlo do opaznega zблиžanja med nacionalsocialisti in avstrijsko Evangeličansko cerkvijo. Na nekaterih področjih, predvsem v svojih društvih, je cerkev omogočala prepovedani nacionalsocialistični strani (NSDAP) prikrito dejavnost.⁴⁵ Oboji so se znašli v skupni opoziciji proti režimu, poleg tega pa je bilo med njima kar nekaj ideoloških sličnih točk.

Koroški Slovenci so leta 1934 lahko pokazali, da so tokrat oni »zvesti domovini«.⁴⁶ To jim seveda ni kaj prida pomagalo, kajti zvestoba nasproti režimu v celotnem prebivalstvu ni bila posebej

44 O tem: Schwarz Gerhard Peter, *Ständestaat und Evangelische Kirche von 1933–1938. Evangelische Geistliche und Nationalsozialismus aus der Sicht der Behörden von 1933 bis 1938* (Dissertationen der Karl-Franzens Universität Graz 76), Graz 1987, 30–53, 63–65, 83–86; Schwarz, *Aus einer spannungsgeladenen Geschichte*, 298–300; Hanisch-Wolfram, *Protestanten und Slowenen*, 175–183.

45 Prim. Burz Ulfried, *Die nationalsozialistische Bewegung in Kärnten (1918–1933). Vom Deutschnationalismus zum Führerprinzip (=KLA 23)*, Klagenfurt 1998, 132–138.

46 Bahovec, *Kärntner Slowenen*, 278–282.

izrazita, še zlasti ne na Koroškem. Upanje na izboljšanje položaja koroških Slovencev je obtičalo na ravni režimskih obljub. Sama politika do Slovencev na Koroškem je ostala v glavnem nespremenjena; ugotavljamo lahko kontinuiteto v sodelovanju med vladnimi ustanovami in »domovini zvestimi« združenji, posebej s Heimatbundom.⁴⁷

Na protestantski strani so mnogi mislili, da so se jim z Anshlusom marca 1938 uresničile sanje in želje.⁴⁸ Neutrudno so poudarjali, kako dobro bi se dopolnjevala protestantizem in nacionalsocializem. Seveda se je vedelo, kako težaven je bil po letu 1933 položaj evangeličanskih cerkva v sami Nemčiji. Toda bili so tako prezaposleni s spopadom s »stanovsko državo«, da tega niso videli ali niso hoteli videti.

Za koroške Slovence pa je z Anschlussom prišlo do preobrata, ki so se ga že dolgo bali in ob katerem so že od vsega začetka jasno videli, kakšen bo prihodnji odnos režima do slovenske manjšine.⁴⁹ Poizkušali so sicer najti nek *modus vivendi*, da bi ublažili in odložili posledice, ki so se jih bali. Do leta 1941 se jim je zaradi zunanje-političnega položaja to še nekoliko posrečilo, čeprav se je nacionalistično zatiranje po aprilu 1938 očitno povečalo.

Po prehodnem obdobju marca/aprila 1938 je tudi večini evangeličanov postalo jasno, da so se vsaj v nekaterih točkah zmotili.⁵⁰ Nacionalsocializem pač ni imel za cilj, da pospešuje protestantizem, temveč da – nasprotno – iztisne vse cerkve iz javnega življenja. Streznjenje je prišlo kmalu, toda le – kakor kaže – na nekaterih področjih. Podpora nacionalsocialističnemu režimu nasploh, tudi vojni, je vsaj v nekaterih evangeličanskih skupnostih trajala relativno dolgo.⁵¹ Tudi v prepričanju, da je treba poslušati in se pokoravati vsaki oblasti, so sprejemali odnose, kakršni so bili; večkrat so poniknili v kolektivno notranjo emigracijo, medtem ko organiziranega odpora ni bilo.

47 Prav tam, 419-428.

48 O tem Schwarz, Aus einer Spannungsgeladenen Geschichte, 303 sl.

49 Bahovec, Kärntner Slowenen, 441-448.

50 Schwarz, Aus einer Spannungsgeladenen Geschichte, 304.

51 Hanisch-Wolfram, Protestanten und Slowenen, 229-231.

Tudi koroškim Slovencem se je spričo naraščajočega zatiranja in še posebej radikalizacije politike do Slovencev po letu 1941, z vrhun-
cem v deportacijah leta 1942, postavilo vprašanje lojalnosti do
države. Predvsem šok zaradi deportacij pomladi 1942⁵² je med
Slovenci tudi na Koroškem povzročil dejaven odpor – dolgo časa v
veliki meri neodvisno od ideoloških dejavnikov. Prelom z lojalnostjo
do države je nastal iz eksistenčne ogroženosti od nacionalsocia-
listične politike, saj je ta država sama s svoje strani lojalnost do-
končno odpovedala.

1945 – novi začetek?⁵³

Leto 1945 za nobeno od manjšin ni bilo leto 0, saj so morali tako
protestanti kot Slovenci premisliti, kako naj – in kako lahko –
nadaljujejo na ruševinah minulih let. Pri Slovencih se je zopet
pojavo vprašanje meje in morebitne združitve s Slovenijo, toda tudi
vprašanje, kako z izkušnjami diskriminacije, izгона in partizanskega
boja. Kot politična hipoteka in obremenitev se je nenazadnje iz-
kazalo dejstvo, da je imel odpor čedalje bolj komunističen pečat.
Spričo političnih razmerij in začete hladne vojne je to hitro vodilo v
razvrednotenje odporniškega boja. Sožitje nemško in slovensko
govorečih je bilo tako od začetka spet obremenjeno – dodatno k vsem
problemom in sporom, ki so se vleкли še iz preteklosti.

Za evangeličane pa je neposredna preteklost pomenila precejšnjo
hipoteko, saj so preveč in preveč intenzivno sodelovali z nacional-
socializmom, čeprav so po letu 1938 že lahko občutili proticerkvene
ukrepe. Toda znotraj Cerkve je v tem času prišlo tudi do preusme-
ritve: evangeličani so se postopoma poslovili od nemškonacionalno
obarvanih tradicij in posrečilo se jim je v veliki meri znebiti se
zadržkov, ki so jih bili do tedaj deležni.

52 Prim. delo v op. 40; Sima Valentin, *Kärntner Slowenen unter nationalsozia-
listischer Herrschaft: Verfolgung, Widerstand und Repression*, v: Talos Em-
merich/Hanisch Ernst/Neugebauer Wolfgang/Sieder Reinhard (ur.), *NS-Herr-
schaft in Österreich. Ein Handbuch*, Wien 2002, 744-766.

53 Za razmišljanja, ki sledijo, glej: Hanisch-Wolfram, *Protestanten und Slowenen*,
234-244.

Na poti k medmanjšinski solidarnosti – povzetek

Če poizkusimo povzeti opazovanje in rezultate primerjave o odnosu protestantov in Slovencev v obdobju 1780–1945, sta možna dva sklepa:

1. Protestanti in Slovenci na Koroškem so bili kot manjšinski skupini v napoto idealu homogene družbe in so se v čedalje bolj zaostrenih nacionalnih političnih spopadih v 19. stoletju znašli v mreži raznovrstnih konfliktov. Temeljni izziv, pred katerim so bili, je bila pozitivna, torej tudi subjektivno tako občutena, integracija v avstrijsko državo in družbo. Ta pa je bila dolgo otežena z notranjimi (ideja o priključitvi Nemčiji ali Sloveniji) in zunanji dejavniki (diskriminacija, stigmatizacija, preganjanje). V letih po 1945 so evangeličani v tem uspeli; to je mogoče reči, čeprav se koroški protestanti tudi po 1945 (na volitvah) statistično dokazljivo nagibajo k »tretjemu taboru«. ⁵⁴ Koroškim Slovcem je državna pogodba iz leta 1955 ponudila pot za pomiritev tega konflikta, toda v družbeni praksi je vprašanje še vedno delno nerešeno. ⁵⁵

2. Za večinski del obravnavanega obdobja ni mogoče govoriti o nekem odnosu med manjšinama. Šele okrog leta 1900 je prišlo do prvih konkretnih stikov (če izvzamemo »mali« primer Zagorič), pa še tu je šlo bolj za medijska javna soočanja (sporočil), kar se je ponovilo tudi po 30 letih. Do »pravega« odnosa je prišlo šele v sedemdesetih letih 20. stoletja, ko je Evangeličanska cerkev s superintendentom Paulom Pellarjem javno izrazila solidarnost s slovensko manjšino (ob znanem podiranju dvojezičnih krajevnih napisov; op. prevajalca).

54 Gamsjäger Helmut, Zusammenhänge zwischen Religionsbekenntnis und Wahlverhalten am Beispiel Kärntens, v: Informationsdienst Salzburger Gruppe Nr. 3, September 1986, 16-22; Schwarz, Von der Konfrontation zur Solidarität, 266 sl.

55 V tej zvezi je treba še enkrat spomniti, da so izkušnje iz nacističnega časa za mnoge koroške Slovence pomenile zlom njihove siceršnje lojalnosti do države, ki je do takrat kljub mejnim sporom obstajala na širokih področjih (prim. Sima Valentin, Gewalt und Widerstand 1941–1945, v: Moritsch Andreas (ur.), Die Kärntner Slowenen 1900–2000, Bilanz des 20. Jahrhunderts (= Unbegrenzte Geschichte/ Zgodovina brez meja 7). Klagenfurt- Ljubljana-Wien 2002, 263-280, tu 263 sl.

Solidarnost med obema manjšinama je tako le težko utemeljiti na zgodovinski osnovi. Zgodovinske izkušnje in izzivi so bili ob vseh vzporednicah preveč različni. Zato je konsekventno, da je Evangeličanska cerkev spremenila način argumentiranja svoje solidarnosti s koroškimi Slovenci. Od zgodovinsko utemeljevane solidarnosti (povezava vprašanja krajevnih napisov z vprašanji iz tolerančnega obdobja) k solidarnosti na načelni ravni manjšinske politike, argumentirane s teologijo,⁵⁶ temeljnimi pravicami in vzajemno solidarnim sožitjem. Tako utemeljena nova manjšinska solidarnost sicer pokaže na (skupno) zgodovino kot nujno ozadje, toda je ne uporablja za argumentiranje in legitimiranje.

Iz nemščine prevedel Marko Kerševan

56 Prim. Bünker Michael, Kirche – Volk – Staat – Nation. Eine Standortbestimmung aus christlicher Sicht, v: Volksgruppen und Religion – Identität und Bekenntnis (= Kärntner Dokumentation 24), Klagenfurt 2008, 7-17, tu 11-13.

primarily bears the stamp of acknowledging diversity. Different churches can be understood as cooperating partners in the sense of *Charte Oecumenice* (2001).

Starting from this document, which represents a “binding measure” for the “ecumenical culture of dialogue and cooperation” and obligates the church signatories, tolerance deserves special attention and respect. With the introduction of tolerance, the religious policy of the Hapsburgs 230 years ago was placed on completely new foundations. Nowadays the thinking about tolerance must not only register the enormous political and social changes as regards religion but also ask whether the required obligation to the Roman Catholic upbringing of children – although this is given with attention to the conscience of a non-Catholic partner – can be dropped as unsuitable in the light of the Ecumenical Document.

UDC 726:27-28

Andreja Benko

Religious elements and their symbolism in the Lutheran Church

We have a legacy from the past of many church buildings, including Lutheran ones (Bodonci, Prekmurje), which in many elements differ from those of other faiths, e.g. the Roman Catholic faith, although the basic architectural typology to a large extent takes it into account. Nowadays this difference is most obvious primarily in the interiors and their furnishings, whereas in the past the difference was noticeable in the buildings’ external appearance as well.

A particular emphasis is seen in the religious elements which make up the interior of a Lutheran church and are repeated in all /such/ churches, since they have a special symbolic value for believers. In the past much more than at present people had recourse to symbols, to which they assigned a higher value and power. An insight into the semantic structure of symbols shows us that they determine practically all our important cultural and indeed human values.

UDC 274.5(497.4):271/279

Alexander Hanisch-Wolfram

Protestants and Slovenes in Carinthia 1780–1945

If we try to summarize the observation and results of the comparison of the relationship of Protestants and Slovenes in the period 1780-1945, two conclusions are possible:

1. Protestants and Slovenes in Carinthia as minority communities were an obstacle to the ideal of a homogeneous society and in the increasingly national

political conflicts of the 19th century found themselves in a web of diverse clashes. The basic challenge facing them was positive integration (for so it was felt, also subjectively) into the Austrian state and society. This had long been burdened with internal (the idea of annexation to Germany or Slovenia) and external factors (discrimination, stigmatization, persecution). In the years after 1945 the Lutherans succeeded in this; this can be said, although Carinthian Protestants also after 1945 (in elections) tended to the “third camp”, as proved by statistics. The state contract of 1955 offered the Carinthian Slovenes a way to resolve the conflict, but in social practice the problem is still partly unresolved.

2. For most of the period being considered, one cannot speak of any relationship between the two minorities. The first concrete contacts were made only around 1900 (if we discount the “minor” case of Zagoriče), but even here it was more a matter of public confrontations in the media (reports), which was repeated after the 1930s as well. A “proper” relationship came about only in the 1970s, when the *Lutheran Church* with its superintendent Paul Pellar publicly expressed solidarity with the Slovene minority over the well-known destruction of bi-lingual place-name signs.

Solidarity between the two minorities is thus difficult to substantiate on a historical basis. Their historical experiences and challenges were too different despite all the parallels. Thus it is consistent that the *Lutheran Church* changed its method of arguing its solidarity with the Carinthian Slovenes. From a historically justified solidarity (the connection of the problem of place-name signs with problems from the tolerance period) the church switched to solidarity on the principled level of minority politics, with arguments from theology, fundamental rights and mutual solidarity co-existence. The new minority solidarity thus justified points to their (common) history as an essential background, however, it does not use it for argumentation and legitimization.

UDC 29:17

165.62:316.7:241.13

Cvetka Hedžet Tóth

Hans Küng – Project World Ethos

In his more recent works, Hans Küng’s views challenge globalization, which spreads to all areas of life, which is why the present paper emphasizes his determined demand: “Globalization takes for granted also the globalization of a world ethos: in view of the problems of world politics and the world economy it calls for a world ethos, which is acceptable for both world religions and non-believers, humanists, worldlings.” There can be no new world order without a world ethic, a global ethic.